

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 73 (1960)

Artikel: Tgei animescha nus de luvrar per la cultura romontscha
Autor: Widmer, P. Ambros
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-225013>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 02.04.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Tgei animescha nus de luvrar per la cultura romontscha*

da P. Ambros Widmer

Sche la cultura el senn pli ault dil plaid ei la veta spirtala d'in pievel e la formaziun u la lavur intellectuala dil singul, e sche quella cultura sa esser reha u paupra, lu sto ei era dar fontaunas ord las qualas questa veta culturala cuora. Jeu less descriver cheu in pèr de quellas fontaunas. Igl intent de questas lingias ei de menar nossa giuventetgna academica a quellas fontaunas, sinaquei ch'ella beibi ordlunder, selaschi animar cun entusiassem, renovond e vivificond cheutras il patertgar romontsch en nies temps tecnic.

Jeu numnel tschun caussas che animeschan nus per la lavur romontscha: la historia, la litteratura, la linguistica, las revistas ed il carstgaun.

La historia

Perscrutond ils vegls cudischs romontschs dil sedischavel e gisiatavel tschentaner della Surselva e surtut dell' Engiadina, sundel jeu staus surstaus dil fiug, cul qual nos perdavons urregiavan per lur religiun. La separaziun della baselgia ei stada deplorabla; mo nus stuein nuotatonmeins renconuscher la premura culla quala mintga partida defendeva sia perschasiun; nus stuein admirar co il lungatg ei vegnius duvraus, formaus e modellaus per survir sco arma gitta encunter igl adversari. Ord la necessitad historica de defender la fei ei naschida la litteratura romontscha religiosa. Igl ei commuentond, co in Giachen Bifrun refusa il vegl plogn, ch'ins sappi buca

* Jeu less far attents ils lecturs silla excellenta lavur illustrada da Gion Artur Manetsch, Moviment cultural romontsch. Calender Romontsch 1960, p. 231—255. Igl autur plaida leu igl εμπrem dalla cultura romontscha en general e lu dagl art popular romontsch en special.

scriver quei lungatg alpin; ed el comprova tras sia admirabla translaziun, che gest quei lungatg sa exprimer ils patratgs divins schi bein sco las pissiuns humanas. E cun tgei curascha ei in Salò semess alla lavur litterara en sia casa pervenda a Cumbel! Cun tgei anim han Balzer Alig scret siu «Passional» ed Adam Nauli sia «Anatomia»! Pleins de fiug intern anflavan els era ils plaids e las expressiuns, inventavan els l'ortografia. Bein mauncan buc ils sbagls, ils germanissem ed ils italianissem; mo tgei emporta quei, il spért e la voluntad eran cheu, ed il spért decida la sort dil lungatg romontsch.

Sche nus vein de scriver zatgei che vegn da giufuns da nies cor, lu anflein nus era ils plaids, lu sediscuviera era il stil adattau. Gie, sche nus lessen propi ozildi exprimer en nies lungatg-mumma cundrezs ed invenziuns della tecnica, caussas dil turissem e dil commerci, lu anflass nossa premura segir il plaid romontsch. Ella gronda midada culturala dal puresser alla industrialisaziun ei pil manteniment dil lungatg romontsch mo ina cauza necessaria! Igl interess, la premura, la carezia pil lungatg-mumma. Lu selai tut dir e translatar, modellar e crear, lu serenovescha il lungatg da sesez ed anfla sia veina indigena. Quei ei la ducrina ch'ills vegls scripturs romontschs all'entschatta della litteratura dattan a nus. Ed en quei senn numnel jeu la historia l'emprema fontauna della cultura romontscha.

La litteratura

Dall'emprema fontauna eisi mo in pign pass alla secunda fontauna che animescha la lavur romontscha: la litteratura. Sche nus vein salvau aunc in stel de musa interna, lu sa la litteratura epica e lirica de pli baul e ded oz tschaffar nus e menar nus alla carezia activa per nossa faviala.

Jeu hai avon maun il volum de poesias da Sur Carli Fry permiert. El capetel «Via crucis» entupein nus forsa la pli sincera musa religiosa leu nua ch'il poet secloma, ch'el less luvrar, «mo miu cor spossau po bucca batter pli», leu nua ch'el sedrezza en sia dolor al Segner: «Jeu less luvrar e poss ca pli, jeu sundel in pupratsch, o Segner neu e gida Ti, dai possa a miu bratsch». —

Igl ei clar, che mintga lectur vegn tschaffaus d'in auter element poetic, tut tenor siu character; mo cura ch'ins ha anflau *sia* litteratura,

siu autur e siu cudisch, lu sefa quella biala cumminonza dil spért denter autur e lectur valer. En quei mument daventa tia lecturá la fontauna per tia lavur e producziun personala. Nus vein memia savens la disa de setener vid il standard egl apprezziar ils cudischs: Tal e tal cudisch ei excellents, in auter ei mediochers. Cert, ei dat ina appreciazion ufficiala giustificada, mo avisa nus buc in poet sco Hermann Hesse, d'en emprema lingia buca leger quei ch'il standard prescriva, mobein ded encurir ella litteratura lez autur e lez cudisch che tschaffan nus internamein e personalmein. Il principal ei il contact cugl autur, cul cudisch; ed en quei senn ein tiu cudisch e tiu autur (u tes auturs) ina biala e reha fontauna per tiu luvrar el camp cultural romontsch.

La linguistica

ei la tiarza fontauna della cultura romontscha. Jeu manegel cheu buca la linguistica scientifica, che ha ses agens canals e che posseda surtut il grond Dicziunari Romontsch Grischun per fructificar abundantamein il camp cultural. Jeu patratgel plitost alla linguistica populara, nua che mintgin sa far sias observaziuns denter la glied e lur conversaziun. Igl um dellas scolas aultas stat adina el prighel (mias lingias dattan deplorablamein era perdetga da quei!) de piarder en siu tschintschar la savur dil tratsch. Cheu ha ei num far linguistica populara compareglionta. Tons bials plaids e tontas expressiuns adattadas anflein nus ella conversaziun dil pievel! Gest ellas expressiuns schai «le génie de la langue romanche». Co less ins translatar els auters lungatgs expressiuns sco: ina bucca sc'ina portaclavau, in porta-sac, denter piertg e purschi, dar tgau e tgil, ina bara schetga? Tedlond il pievel vegn ins a discuvierer ils scazis dil lungatg. Perschadius da quei fatg ha il poet Walter Hauser aunc declarau dacuort, ch'ins stoppi adina puspei turnar a tedlar il pievel. Il plaid adattau e la logica sempla e clara ein il fretg de quella fontauna per il sribent, il predicatur ed igl oratur.

Las revistas

prendel jeu sco quarta fontauna per la producziun personala. Jeu vi buca enumerar tut las 30 periodicas che comparan mintg'onn en tiara romontscha. Segir eisi, che p.ex. ils calenders populars (Calender

Romontsch, Calender per mintga gi ed auters) portan bia instrucziun e divertiment; els influenzan en moda plascheivla il patertgar romontsch. Il student ed academicher vegnan a prender enta maun plitost las revistas culturalas. E cheu eisi il liug de cantar il laud dellas «*Annalas*». Essend ch'ellas ein la suletta revista che cumpeglia gl'entir territori romontsch-grischun ed omisduas confessiuns dil cantun, vein nus cheu ina survesta generala annuala sur tut la Retoromania grischuna. Vus survegnis ina idea de lur vast camp cultural sche vus legis il register general, compilaus la davosa ga el volum d'anno 1937. Las «*Annalas*» portan material giuridic, p. ex. la collecziun dellas leschas e dils status dellas vischnaucas, e material historic, p. ex. l'emigraziun romontscha ell' America. Ellas tractan las tradiziuns popularas, p. ex. Cumpignias de mats e «dialas», e damondas linguisticas, p. ex. la formaziun nominala egl'idiom dell' Engiadin' aulta, il dialect de Domat ed il lungatg della Lumnezia. Sut diversa catteinsa en nossa revista artechels sur il dretg d'autur ed il romontsch, il cant, la statistica della populaziun romontscha e. a. v. Pér suenter quei material prezios suondan las lavurs litteraras en tut lur specias: novellas, dramas, poesias e canzuns. E sco encorunaziun legin nus ellas «*Annalas*» las biografias d'emiments umens romontschs. — Veramein ina fontauna reha, varionta e fetg animonta per la lavur romontscha!

Il carstgaun

Jeu arrivvel alla davosa fontauna della cultura romontscha, la fontauna la pli viventa ed attractiva: il carstgaun. Tochen ussa vein nu s'occupau pli u meins cun scartiras e cudischs. Cudischs ein cars amitgs, ed ins sa emprender bia ordlunder. Mo pertgei secuntentan ils students dellas universitads buca cun cudischs e salas de studi? Pertgei occupar e pagar caramein magisters e professors? Perquei ch'il cudisch remplazza mai il carstgaun! Ils cudischs bastan ni per l'instrucziun della giuventetgna ni per ina cuzzeivla e fritgeivla lavur sil camp romontsch. Veta vegn mo tras veta, spért tras spért; il fiug vegn il meglier envidaus dal carstgaun vivent, e perquei ei il contact human la davosa e la pli impurtonta fontauna de nossa activitad. Legia ina praula e lai raquintar suenter la medema praula! Igl effect dil

raquintader ei zun differentes. La praula viva aunc inaga sia veta ella bucca dil narratur.

Plidond della linguistica sco fontauna, vein nus postulau in contact cugl «um cumin». Cheu vein nus avon egl il contact personal cul «grond um romontsch». Il contact cun in Casper Decurtins, in dr. Robert de Planta, in Pader Alexander Lozza, il contact cun in scienziat dil format de Jakob Jud e Karl Jaberg ei ina forza animonta per mintgin che vul sededicar alla lavur culturala, scientifica e litterara. «Dai a mi grondas ideas!» secloma J. G. Herder. Las ideas ein de cattar tier ils gronds umens. Quels spetgan mo giuvnals ed amitgs che teidlan, retscheivan e continueschan. Lu restan las ideas buc isoladas e spatitschadas; lu vegn il tizun purtaus vinavon, ed ellas retschas dils scolars e giuvnals seregheglia il tschaffen de prestar zatgei de vaglia.

Ils vegls mettevan gronda peisa silla relaziun: magister — discipel. La generalisaziun dils studis e las scolas cun massa glied sclaudan bunamein quei ideal denter scolast e scolar, professor e student. Il camp cultural e scientific romontsch denton enconuscha buca la fuola (en tudestg: Massenbetrieb). La pintga contrada ed era la pintga entrada (finanziala) scatschan tut prighel de massa. Tier nus eisi aunc pusseivel de cultivar la relaziun personala, l'amicezia denter magister e discipel. Ei dat exempels, nua che quei contact personal ha fructificau la lavur litterara dil discipel per decennis ora. Il contact personal culs umens prominents della causa romontscha ei pia la pli biala e la pli fritgeivla fontauna della lavur romontsch-culturala.

Nus essan alla fin de nies «priedi cultural». Senza dubi dat ei buca mo quellas tschun fontaunas che cuoran viaden ellas veins dil giuven student ed aspirant. Ei exista autras caschuns, nua ch'il flum romontsch sa nescher. Uniuns e radunonzas (p. ex. las radunonzas regularas della Ligia Romontscha a Cuera e della Romania a Trun), canzuns e teaters, encarschadetgna egl jester e passatemp a casa. Tut quei sa animar ed encuraschar alla lavur. La finfinala dependa ei buca ton, danunder che igl anim ed il tschaffen de prestar e scriver zatgei derivan; mo ei emporta grondamein, ch'ei vegni semnau, luvrau e raccoltau sil vast camp della cultura romontscha!